

Állandó szókapcsolatok

I. A nyelv legkisebb értelmi egységei, építőkövei a szavak, de tágabb értelemben — főként a rokonértelműség szempontjából — a szókészlethez tartoznak a több szó kötött kapcsolatából álló, rendszerint nem mondat értékű nyelvi szerkezetek is, az ún. állandó (sult) szókapcsolatok vagy frazeológiai egységek. Tagjaik közt általában nyelvtani, szintagmatikus viszony van, de a közlés során nem mi alkotjuk e kifejezéseket, hanem azok — mint előre gyártott elemek — már készen bukkannak föl tudatunkban. Alakjuk szerint többféle szó szerkezet van, de bizonyos szempontból ide sorolhatók a szó-lásokkal és közmondásokkal rokon, gyakran hiányos mondat jellegű kifejezések is. Pl.: *nem az én asztalom; kinek a pap, kinek a papné.*

Az állandó szókapcsolatok szerepe nem a nyelvtani viszonyjelölés, hanem a képzetkeltés: az őket alkotó szavak egységes jelentésbe forrtak össze. Jelentéstani szempontból tehát csak szó értékűek, ill. egyetlen fogalmi tartalmat fejeznek ki. Szinonimájuk is gyakran egyetlen szó. Pl.: *zöld ágra vergődik* = boldogul; *hátat fordít vminek* = otthagya; *aranyból van a szíve v. olyan a szíve, mint a vaj* = jóságos v. jó ember; *szavát adja vmire* = erősen megígér, megfogad vmit.

Az állandó(sult) szókapcsolatok különféle típusainak osztályozása és elnevezése nem egységes. Felsorolásukban sem törekszünk rendszerezésre, meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem vehetjük ide a vonzatos kifejezéseket, amelyek egy ragos vagy névutós kapcsolatnak sokféleképpen behelyettesíthető modelljét adják. Pl.: *elégedett vkivel, vmivel; gondolkodik vmin; fél vkitől, vmitől; kitart vki, vmi mellett.* — L.: állandó határozó.

Az állandó(sult) szókapcsolatokhoz sorolhatjuk a következő szerkezeteket:

1. terpeszkedő kifejezések (lásd ott), körülírások, pl.: *előadást tart vmiről* = előad vmit; *reményt táplál (magában) vmi felől* = remél vmit, reménykedik vmiben; *tárgyalást folytat vmiről* = tárgyal vmiről;

2. közhelyek (lásd ott), sablonok, klisék, elcsépelet, agyonhasznált kifejezések, elkoptatott szólások (*állandó jelleggel; a teljesség igénye nélkül; az egész vonalon* = mindenütt; *a világot jelentő deszkák* = a színpad; *ölbe tett kezekkel* = tétlenül; *halvány gőzöm v. fogalmam sincs róla* = nem tudom; *ez van, ezt kell szeretni; vannak még hibák; a távozás hímes mezejére lép* = elmegy, távozik; *minden alapot nélkülöz* = alaptalan; *szőnyegre kerül* = tárgyalják; *elismeréssel adózik vkinek, vminek* = megdicséri, elismeri érdemét, értékét);

3. átvitt értelmű, ill. képes kifejezések (*az álom karjaiba dől* = elalszik; *az idő vasfoga; fátyolt borít vmire* = elfeledi; *töri a fejét vmin* = erősen gondolkodik rajta; *gurul a nevetéstől* = harsányan nevet; *úszik a boldogságban* = nagyon boldog; *a nyakán lóg vkinek* = folyton körülötte van, nem tágít mellőle, zaklatja, alkalmatlankodik neki, eltartja magát vele);

4. népies mondókák, páros vagy ellentétes, gyakran ritmusos kifejezések, rigmusok vagy ezek töredéke (*éjt nappallá téve; Hogy ityeg a fityeg?; Ponciustól Pilátusig; se szeri, se száma; kutyástul-macskástul; se pénz, se posztó; le is út, fel is út; egyszer hopp, máskor kopp; majd ha fagy (, hó lesz nagy); vége Vig Andrásnak . . . ; ha fénylik Vince, tele lesz a pince);*

5. figura etymologica (*folyton-folyvást; kérve kéri; a szépek szépe; halálnak halálával; időtlen időkig; nőttön-nő*);

6. köszönések, köszöntő, udvariassági és társalgási formulák, jókívánságok, vezényszók, szitkok, káromkodások, indulatszó-kapcsolatok (*van szerencsém; szép álmokat; tessék parancsolni; minden jót kívánok; ejnye no; hát hiszen); Hátra arc!; A keserves kinszenvedését!;*

7. szólások, szólásmondások, szólásmódok, szójárások (*adja a bankot; kirúg a hámból; fabatkát sem ér; fölszedi a sátorfáját; kordában tart; zsindey van a háztetőn; farkasszem néz vkivel; eszi, nem eszi, nem kap mást);*

8. szóláshasonlatok (. . . , *mint a pinty v. a vöcsök v. a sicc; káromkodik, mint a jégeső v. a záporosó; úgy él, mint Marci Hevesen);*

9. közmondások, példabeszédek, példaszók (*Ki mint vet, úgy arat; Nyugtával dicsérd a napot!*);

10. szállóigék, idézetek vagy ezek töredéke (*a kocka el van vetve; otthagytapapot; sóbálvánnyá vált*).

A felsorolt típusok példái alapján az állandó szókapcsolatok jellemző sajátosságai:

1. két vagy több szóból állnak; 2. formájuk többé-kevésbé kötött és zárt; 3. jelentéstani egységgé forrtak össze, ezért rendszerint kifejezhetők egyetlen szóval mint szinonimával; 4. használatuk általános egy nyelvi rétegen vagy csoporton belül, ill. a köznyelvben; 5. szerepük elsősorban stilisztikai (színezés, sajátos stílushangulat keltése); a rokon értelmű szók rendszerében is sajátos stílusértékük van.

Az egy fogalomra vagy fogalomkörre vonatkozó szinonimák alaki, ill. terjedelmi különbözőségével fontos stiláris különbségek járnak együtt, többnyire az állandó szókapcsolatok javára. Szemléletes képszerűség, eleven kifejezőerő, érzelmi és hangulati árnyalás a stilisztikai jellemzőik, s használatuk általában magyaros ízt ad a közlésnek. (E sajátosan és jellegzetesen magyar, más nyelvre csak közvetve és értelemszerűen átültethető kifejezésformákat mondjuk *h u n g a r i z m u s o k n a k*.)

Az állandó szókapcsolatok legtöbbje meghatározott stíluskörbe tartozik, s egyszerű szinonimáikhoz viszonyítva rendszerint népies íz, bizalmas, közvetlen hangulat, ill. bizonyos választékosság, sajtónyelvi vagy hivatalos jelleg különbözteti meg őket. Pl.: *kiteszi a szűrét* = kidobják, kitessékelik, elküldik; *olajra lép* = meglép, eltűnik; *írásba foglal vmit* = leír vmit; *támadást intéz vki, vmi ellen* = megtámad vkit, vmit; *tárgyalást folytat vkivel vmiről* = tárgyal vkivel vmiről; *pört tesz folyamatba vki ellen* = pert indít vki ellen, beperel vkit; *a létszám növekedést mutat* = nő, növekszik; *a gabona tisztítását géppel végzik* = a gabonát géppel tisztítják; *az ügy elintéztét nyert* = az ügyet elintézték; *váddal illet vkit* = meg- v. bevádol vkit; *harcot folytat vki, vmi ellen* = harcol, küzd ellene.

Bár a stílus magyaros ízt jórészt az állandó szókapcsolatok adják, használatuk — mint a felsorolt példákban is kitetszhet — nem mindig előnyös és kívánatos, mert két hibalehetőséget is magában rejt. Az egyik az, hogy e szókapcsolatok egy része gyakran csupán fölösleges körülírás, ezért esetenként jól megfontolandó a használatuk, a másik pedig az, hogy a köznyelv állandósult kifejezései — a gyakoriság és a gépies ismétlődés folytán — könnyen közhellyé kopnak, akár csak a divatszók.

II. A vonzatszerű szókapcsolatok, valamint a szorosabb ígés frazeológiai egységek: állandósult szókapcsolatok, szólások legtöbbjének változhat *a s z ó r e n d j e*. Pl.: *tejbe(n)-vajba(n) fűrösztli; fejjel megy a falnak*; de: *nem fűrösztik tejbe(n)-vajba(n); nem megy fejjel a falnak*. Az ilyen igei kapcsolatok mégis olyan szoros egységet alkotnak, hogy nem helyes, ha tagjaikat nagyon messzire szakítjuk egymástól. Egy-két rövidebb szót (alanyt, tagadószt stb.) — akár csak az igekötős ige részei közé — még könnyen közbeszúrhatunk (pl.: *fejjel nem megy senki a falnak*), de minél hosszabb a betoldás, annál furcsább, sőt sutább lesz a mondat. Sajátos beszédhelyzetben természetes lehet így is: *fejjel mindenki mehet a falnak*. Érzelmi feszültséget kifejező mondatban is kifogástalan az efféle szórend: *Miért menjek éppen én fejjel a falnak?!* Szabatos stílust kívánó műfajban azonban kevésbé helyesek az ilyen mondatok: *fejjel nem mindenki megy a falnak; szőrén-szálán az egész gyűjtemény eltűnt*. Helyesebben: *nem mindenki megy (v. nem megy mindenki) fejjel a falnak; az egész gyűjtemény szőrén-szálán eltűnt*.

L. még: állandó határozó | divatszók | frazeológiai idegenszerűségek | köszönésformák | közhelyek | közmondások stílusértéke és használata | stilisztikai formák, képletek 4—9. | szállóigék stílusértéke és használata | szokásmondás | szókapcsolatok hangsúlya és szórendje I. B) 1. j) — 1) 2. d), h) | szólások stílusértéke és használata | szórend III. 4., V—VI., VII. 1. f) | terpeszkedő kifejezések IRODALOM: Tolnai: Szól.; O. Nagy: Szól.; B. Lőrinczy: MMNyR. 1:251—8; Szépe: uo. 1 : 126—8; Fábrián: MMNy. 494—8; Rác: uo. 330—2; Bencédy: Nyelv³ 79—107; O. Nagy: uo. 128.

Elekfi László — Kovalovszky Miklós

